

ДОСВІД РЕСТАВРАЦІЇ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ОДНОГО З ВУЗДЕЧКОВИХ НАБОРІВ З КУРГАНУ ТОВСТА МОГИЛА

Першочерговим завданням збереження пам'яток з археологічного срібла є продовження їх життя. Тому система заходів по збереженню цих складних об'єктів культури повинна бути направлена на мінімалізацію хімічних та фізичних факторів, що є чинниками подальших руйнувань. Збереження інформативності – це основний принцип наукової реставрації.

Проведення повного комплексу досліджень пам'ятки повинно включати в себе збір основних даних з історії, відомості про умови зберігання, джерело надходження, пошук аналогів, технології виготовлення та стан збереженості металу та супроводжуватись документуванням, ретельною фотофіксацією. Комплекс консерваційних заходів повинен базуватися на наукових дослідженнях.

Яскравим прикладом наукової реставрації такої складності є набір прикрас вузди коня № 3 Північної кінської могили з кургану Товста Могила, який зберігається в фондах НМІУ (колекція МІКУ).

До складу цієї вузди входило одинадцять прикрас. Разом з іншими матеріалами із кургану їх передав до Державного історичного музею УРСР у 1972 р. Інститут археології АН УРСР [Акт від 26.05.1972 р., с. 11-12, №№ 79-89].

1. **Налобник пластинчастий із зображенням змієної жінки**, срібний з позолотою на дерев'яній основі (інв. № АЗС-2530). Налобник складався з п'яти фрагментів (загальний розмір 300x99 мм). Фрагменти верхньої і нижньої частини пластини втрачені, посередині – великий випад 15x25 мм; втрати склали 35%; вся поверхня металу була вкрита продуктами корозії змішаними із залишками ґрунту та залишками дерева від основи.

2-3. **Пластини із зображенням дев'ятипелюсткової розетки**, срібні з позолотою, на бронзовій основі, з петлею на заклепках на звороті (інв. №№ АЗС-2531/1-2). Розміри: D – 32 мм. Металеве ядро бронзової основи повністю мінералізовано. У пластини за інв. № АЗС-2531/1 вушко переламано посередині, у другої (інв. № АЗС-2531/2) петля і частина основи втрачені.

4-5. **Пластини з рельєфним зображенням голови юнака у діадемі**, срібні з позолотою, на бронзовій основі, з петлею на заклепках на звороті (інв. №№ АЗС-2532/1-2). Простір між основою і верхньою пластиною заповнений мастикою. На пластині (інв. № АЗС-2532/1) прикипіла продуктами корозії частина залізного вудила. Розміри: D – 54 мм, 52 мм. Лицьовий бік пластин, фрагмент вудила і основа вкриті суцільним шаром продуктів корозії. На звороті цієї пластини збереглися отвори від заклепок до петель. Пластина за інв. № АЗС-2532/2 мала втрати металу по краях на срібній пластині. Основа мала чисельні тріщини, петля обламана і частина її збереглася на одному боці разом із заклепкою. Рельєфні зображення блях значно деформовані і мають втрати металу.

6-7. **Пластини із рельєфним зображенням голови Геракла у шкірі лева**, срібні з позолотою, на бронзовій основі, з петлею на заклепках на звороті (інв. №№ АЗС-2533-2534). Простір між основою і верхньою пластиною заповнений мастикою. Розміри: D – 54 мм. Вся поверхня металу була вкрита продуктами корозії змішаними із залишками ґрунту. Основа пластини за інв. № АЗС-2533 фрагментована (три частини) і склеєна, на срібній пластині є втрати металу, петля відламана, а на основі збереглися лише їх кінці із заклепками. Друга пластина (інв. № АЗС-2534) фрагментована і складається із 13-ти залишків із срібла, на деяких з яких збереглися сліди золотого покриття.

8-9. **Ворворки**, срібні з позолотою (інв. №№ АЗС-2535/1-2). Розміри: Н – 8 мм; D верхній – 8 мм, 11 мм; D нижній – 20 мм, 21 мм.

10-11. **Нащічники крилоподібні**, срібні з позолотою, з дерев'яною основою (АЗС-2536/1-2). Розміри: приблизно 180 x 50 мм. Дуже сильно зруйновані продуктами корозії, зберігся контур і незначні фрагменти зі слідами золотого покриття.

До колекції Музею історичних коштовностей України цей набір прикрас вузди надійшов у 1988 р. На реставрацію їх передали у грудні 2012 р., тобто через 40 років зберігання у НМІУ, а потім у його філіалі – МІКУ. Після проведеної реставрації набір повернули до фондів МІКУ через два роки, тобто – у грудні 2014 р.

Комплекс надійшов в реставрацію у незадовільному стані збереженості (рис.1). За візуальним спостереженням експонати були вкриті суцільним шаром продуктів корозії, змішаних з ґрунтом та залишками органіки. Продукти корозії склались із сульфідів і хлоридів срібла. Метал надзвичайно крихкий, уражений міжкристалічною

корозією, металеве ядро повністю мінералізоване, наявні численні втрати металу. Дерев'яна основа збереглась частково, втратила свої фізичні властивості. Бронзова основа збереглась частково, метал повністю мінералізований, складався з продуктів корозії міді з осередками рецидивів, є численні втрати металу. Амальгамна позолота відшаровувалась. Наявні сліди попередньої реставрації – залишки клею, які з часом втратили свої властивості і руйнували пам'ятку. Авторська поверхня була майже повністю прихована під продуктами корозії.

Аналіз стану металу визначив програму реставраційних заходів. Попередні дослідження методом рентгенофлюорисцентного аналізу (РФА) виявили сплав на основі срібла (Ag 940°). Дослідження методом електронного рентгеноспектрального мікроаналізу (ЕЗРСА) визначили присутність великої кількості хлору (Cl) на поверхні металу (продукти корозії складаються з хлоридів срібла – рогове срібло), а також показали мікроструктуру поверхні зразків, уражену міжкристалічною корозією, що і стало причиною крихкості металу. Апробація проводилась службою Державного пробірного нагляду. Експонати відповідають пробі срібла – 850°.

Дотримуючись принципу наукової реставрації, а саме мінімальному втручання в історичний матеріал, була розроблена наступна програма реставраційних заходів:

1. Провести розклеювання та видалити залишки клею (по можливості).
2. Методом пошарового розкриття видалити крихкі продукти корозії, які спотворюють авторську форму (з постійним зволоженням).
3. Виявити хлориди.
4. Стабілізувати і укріпити мінералізований метал.
5. Підібрати та склеїти фрагменти.
6. Провести загальну консервацію.
7. Закріпити комплекс прикрас на нову реставраційну основу.

Внаслідок проведеної роботи усунуто поверхневі забруднення до виявлення авторської поверхні, видалено залишки клею, стабілізовано та зміцнено мінералізований метал, підібрані та склеєні фрагменти, проведено комплекс захисних заходів (загальна консервація). Зроблена візуальна реконструкція за прямим аналогом. Завдяки проведеній реставраційній роботі, пам'ятка набула цілісної форми та експозиційного вигляду і не була втрачена для історії.

Весь комплекс реставраційних заходів базувався на наукових дослідженнях із застосуванням матеріалів, підтверджених науковими даними, і став типовим прикладом “Превентивної консервації” і включив в себе всі можливі опосередковані дії по зниженню пошкоджень пам’ятки.

Розглянемо умови виявлення даного набору прикрас вузди, його аналогії, а також можливість здійснення його реконструкції.

Серед скіфських царських пам’яток курган Товста Могила займає одне з чільних місць. Розкопаний у 1971 р. на північно-східній околиці міста Орджонікідзе Дніпропетровської області Орджонікідзевською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Б.М. Мозолевського. В ньому відкрито два поховання членів “царської” сім’ї, що датуються другою чвертю IV ст. до н.е. [Бидзиля, Полин, 2012, с.523], здійснені у катакомбах: незаймана грабінниками бокова гробниця шляхетної жінки з дитиною і пограбоване центральне чоловіче поховання, яке принесло всесвітньовідомий шедевр скіфо-античного мистецтва – пектораль, золоту нагрудну прикрасу скіфського царя. З центральною гробницею пов’язані дві кінські могили і три поховання “конюхів”, здійснені у ямах. У кожній з кінських могил було по три поховання коней. У кінській могилі № 1 (Північній) знайдено два срібних набори вуздечкових прикрас і один срібний із золотим покриттям на дерев’яній основі, а у кінській могилі № 2 (Південній) – три золотих.

Залишки описуваної вуздечки виявлені у кінській могилі № 1 (Північній) під крупом коня № 2 (рис. 2). Згідно з фотофіксацією, вона лежала витягнуто, відразу за бронзовим нагрудником коня № 2.

Вуздечковий набір було покладено залізними двочленними вудилами з С-подібними псаліями до нагрудника. Слід відзначити, що рухомі вудила склалися, і псалії з деталями вузди, що прикрашали вуздечку з одного з боків (мала кругла пластина із зображенням дев’ятипелюсткової розетки – прикраса ременю у місці з’єднання вудил з псаліями і більша кругла пластина із зображенням обличчя “жінки” або “юнака” – прикраса з’єднання нащічного ремня з нахрапним), опинилися лежати петлями догори. Дві інші подібні прикраси залишилися лежати на тих же місцях, де і повинні були бути при їх кріпленні. Далі одна за одною лежали дві круглі пластини із зображенням голови Геракла (прикрашали з’єднання налобного ремня з нащічним) і дві ворворки. У цьому ж місці знайдені два крилоподібні нащічники, направлені загнутими нижніми кінцями

один до одного. Дещо осторонь знаходився пластинчатий налобник. Б.М. Мозолевський припускав, що вуздечка могла при покладенні до могили “якось перекрутитись”. Дослідник зазначав, що “навіть в цьому випадку нашічні ремені не могли переміститися вище налобного” [Мозолевський, 1979, с. 183, рис. 22, 3]. Судячи з фотографії, вуздечковий набір з цими прикрасами був покладений, можливо, на сідло коня № 2 [Мозолевський, 1979, с. 162]*, залишки якого збереглися. Коли поверх сідла покладали тушу цього коня, вуздечка могла сповзти, а шкіряний ремінець з однією з ворворок і налобником відірвалися. Налобник розвернуло на 180° по відношенню до нашічників. У результаті такого перевантаження, нижня його частина була деформована, що видно на фотографії. Пропонуємо реконструкцію вузди коня № 3 згідно схеми розташування прикрас у могилі *in situ* (рис. 3).

На думку вчених, більшість металевих частин (прикрас) вуздечок з IV ст. до н.е. почали виробляти у ремісничих майстернях античних міст-колоній Північного Причорномор'я [Мозолевський, 1979, с.183, рис. 22, 3]. До скіфів вони потрапляли шляхом товарного обміну. Скіфські майстри могли також брати за основу грецькі зразки, творчо їх переосмислювали і робили подібні власні вироби. Коли греки виготовляли цей товар на замовлення скіфів, то, враховуючи їх смаки, вводили властиві їм сюжети звіриного стилю, але додавали також і елементи античного мистецтва (наприклад, зображення міфологічних персонажів, рослинного або геометричного орнаментів, тощо).

Так, у комплекті вузди, що є об'єктом даної статті, на налобній пластині зображено змієногу богиню – міфічну прародительку скіфів (можна зіставити її із напівдівою-напівзмією Єхидною; згідно з розповіддю давньогрецького поета Гесіода (кінець VIII – початок VII ст. до н.е.) вона була онукою грецької богині землі Геї і бога внутрішнього моря Понта, за даними ж грецького граматики 2-ї половини II ст. до н.е. Аполлодора – донькою Геї і Тартара, а на круглих пластинах, що прикрашали з'єднання налобного ременя з нашічним, – голову Геракла. Як відомо, герой одягався у шкуру вбитого ним німейського лева, здобуту під час здійснення свого першого подвигу, й шоломом йому слугувала голова цього котячого хижака. Характерні для цієї тварини

---

* Це сідло, на думку Б.Мозолевського, належало улюбленому коню похованого у кургані скіфського царя, оскільки тільки він мав нагрудний убір.

вуха проступають над волоссям Геракла. З ним пов'язана еллінська версія легенди про походження скіфів царських [Геродот, IV, 8-10]. За легендою, Еврісфей, цар міста Тірінф (батьківщина предків Геракла), наказав герою пригнати до Мікен чудесних корів, якими володів і тримав на острові Еріфея велетень Геріон. На острові Геракла зустрів жажливий двоголовий пес Орф – старший брат триголового пса Кербера (Цербера), син стоголової потвори Тіфона і напівжінки-напівзмії Єхидни. Геракл вбив Орфа, як і Геріона – велетня з трьома тілами, що зрослися у поясі, трьома головами, шістьма руками і шістьма ногами. Велетень погнався за ним, дізнавшись, що герой забрав його худобу (це 10-й подвиг Геракла [Кун, 1993, с. 128]). Можливо, саме сцену боротьби Геракла з **двоголовим псом Орфом** зображено на золотому пластинчастому налобнику із I Вовківцевого кургану (1897-1898 рр.). Раніше було висловлене припущення вбачати у зображенні на налобнику сцену боротьби Геракла з триголовим псом Цербером [Ильинская, 1968, с. 125]. Проте, при більш ретельному огляді зображення на нижній частині пластини, третьої голови цього чудовиська побачити не вдається. У своєму дослідженні С.С. Бессонова наводить докази того, що на верхній частині пластини зображений людино-звір, образ якого був популярним в передньоазіатському та іранському мистецтві, в тому числі у скіфо-сакських племен [Бессонова, 1977, с. 13]. Порівнюючи обличчя на вовківцеській пластині із зображенням бородатої голови Геракла у шоломі із лівової голови на пластинах із вуздечкового набору з кургану Чмирева Могила, С.С. Бессонова висловила думку про “наслідування місцевих масок Геракла у стилізованому “лев’ячому шоломі“ [Бессонова, 1977, с. 13]. На нижній частині пластини вона вбачає образ драконоподібного чудовиська, яке поєднує риси собаки (або вовка), птаха і водної істоти, або собако-птаха [Бессонова, 1977, с. 13-14]. Загалом, дослідниця вважає, що зображені персонажі виконані у нетрадиційному для греків стилі. Поєднання ракурсів анфас і профіль а також стилізація образів, більш характерні для скіфського мистецтва. Можливо, на налобнику представлено сцену із скіфського епосу – міф про подвиг героя-предка з чудовиськом [Бессонова, 1977, с. 17-18],– яка зіставляється, за нашою думкою, зі сценою боротьби Геракла з двоголовим псом Орфом. Таким чином, образи на налобнику із Товстої Могили і з Вовківців можуть бути пов'язані з легендою про походження скіфів. Не виключено, що сцену боротьби Геракла з Орфом зображено й на срібній круглій пластині з вуздечки

кона № 2 із поховання коней у гробниці № 2 в кургані Бабина Могила, Дніпропетровська обл. Дослідник кургану С.В. Полін зазначив, що на ній зображено поєдинок молодого Геракла з **триголовим псом Цербером**, але зауважує, що видно тільки дві голови [Мозолевський, Полін, 2005, с. 141, табл. 8, 3] (рис. 4). Про те, що Геракл на момент поєдинку з Орфом або Цербером був з бородою чи поголений, у міфах про його подвиги не сказано.

Далі, за сюжетом легенди, по дорозі до Мікен Геракла застала морозна зима. Зморений він заснув, а, прокинувшись, побачив, що пропали запряжені у колісницю коні. Шукаючи їх, в одній з печер Геракл знайшов мати Орфа – напівжінку-напівзмію (її якраз і зображено на нашому пластинчастому налобнику). Вона сказала, що взяла його коней собі, і поверне їх після того, як герой з'єднається з нею. Ця істота народила Гераклу трьох синів, яким дали імена Агат(ф)ірс, Гелон і Скіф. Покинувши цей край, Геракл залишив заповіт, за яким той із синів, хто зможе натягнути його лук і підперезатися його поясом з підвішеною до нього золотою чашею, залишиться у країні і стане її правителем. Це спромігся зробити молодший син – Скіф, який і став царем новоутвореної держави, і від якого походять скіфи царські. Тому, на нашу думку, на двох круглих бронзових пластинах, плакованих золотим листом, що прикрашали з'єднання нащічного ремня із нахрапним, є зображення не жіночого обличчя [Мозолевський, 1979, с. 38, рис. 22, 1-2] чи “юнака у діадемі“, а **молодшого сина Геракла і Східни – Скіфа**, який, виконавши за цією версією легенди усі настанови Геракла, став правителем Скіфії.

Аналогічні за формою та технікою виготовлення оздоб набори походять з найбагатших скіфських курганів IV ст. до н.е. До них відносяться дві вуздечки з центрального поховання Солохи [Артамонов, 1966, табл. 146], по одній – з I Вовківцевого кургану 1897-1898 рр. [Ильинская, 1968, рис. 34] та Олександрополя [ДГС I, табл. XIV]. Прямою ж аналогією налобника із цього набору (як і двох знайдених разом з ним нащічників) є пластина із золотим покриттям на дерев'яну основу із кургану Велика Цимбалка (або Цимбалова Могила), розкопаного у 1868 р. I. Забеліним поблизу с. Велика Білозерка, Запорізька обл. [L'art scythe, 1986, Fig. 144, 147]. Вона походить із непограбованої кінської могили з 6-ма скелетами коней з вуздечковими наборами. Чотири з них – бронзові зі срібними нахрапниками у вигляді голови хижого птаха, а два – золоті з орнаментованими пластинчастими налобни-

ками (на одному зображенні левиноголові грифони, що протистоять один одному) і двома крилоподібними нащічниками із зображенням голови дельфіна з розкритою пащею [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 149]. Вони зберігаються у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). Обидва налобники (як і нащічники) повністю тотожні як за сюжетом (зображення змієної богині на налобнику і голови дельфіна на нащічниках), так і за розмірами і технікою виконання. У обох порівнюваних наборах налобник і нащічники мають основу із дерева, проте в кургані Велика Цимбалка їх покриття виготовлене із золота, а в Товстій Могилі – зі срібла із позолотою (рис. 5). Археологічні знахідки, виготовлені з матеріалу більш стійкого до руйнувань – золота, можуть стати аналогіями для реконструкції пам'яток, які мають гірший стан збереженості – “археологічне срібло”. Це і підтверджує реставрація срібної золоченої вузди із кургану Товста Могила, що була здійснена реставраторами Музею історичних коштовностей України у 2014 р.

Місце розміщення пластинчастих налобників і круглих пластин на вуздечкових наборах досі ніяких сумнівів у дослідників не викликало. Стосовно ж крилоподібних нащічників у різних авторів є суперечливі трактування. Б.М. Мозолевський з цього приводу зазначив, що їх “розміщення на вуздечці слід визнати поки що відкритим” і висловив побажання на “уточнення їх місця розташування при подальших дослідженнях” [Мозолевський, 1979, с. 184], що ми й спробуємо здійснити.

На цей час відомий цілий ряд вуздечкових наборів із крилоподібними нащічниками, знайденими у різні часи в багатих скіфських курганах. Одні з них, що виготовлені із золота та срібла, мають дерев'яну основу (Солоха і Бердянський – по 2 набори; І Вовківецький, Чмирева Могила, курган № 4 в уроч. Носаки – по одному). Інші – із бронзи (Перша Завадська Могила, курган № 2 поблизу с. Вовківці). На жаль, дослідники ХІХ ст. недостатньо уваги приділяли фіксації розташування прикрас кінського спорядження, що входили до його комплекту. Тому у звітах інколи немає чітких відомостей про їх розміщення на скелетах коней, в особливості в непограбованих похованнях. Проте і у новітній час не у всіх похованнях вдалося точно зафіксувати положення наборів вузди *in situ*. Так, у Центральній могилі Бердянського кургану, біля не потривоженої грабіжниками південної частини камери, поруч з “виночерпием” лежали два золоті вуздечкові набори, що спочатку висіли

на вбитих у стінку могили залізних крюках [Болтрик, Фиалко, Чередниченко, 1994, с. 145; Чередниченко, Мурзін, 1996, с. 72-73]. У кургані № 4 в уроч. Носаки, в кінській могилі, розташованій біля гробниці № 1, знайдений розкішний бронзовий набір вузди із золотим покриттям. Оскільки деталі вузди, що прикрашали оголів'я коня, “впали під його морду й лежали в одній кучі“, то дослідникам не вдалося зафіксувати їх первісне розташування на вуздечці [Бидзиля, Болтрик, Мозолевський, Савовський, 1977, с. 96-97, рис. 14-15].

Проте, чітке розміщення вуздечкових прикрас простежено в кургані Перша Завадська Могила, дослідженому в 1973 р. поблизу міста Орджонікідзе тим же Б.М. Мозолевським, який за два роки до цього розкопав в цьому ж районі Товсту Могилу. У Південній кінській могилі кургану на збруї коня № 1 виявлені бронзові литі крилоподібні нащічники (у Північній могилі ідентичний нащічник слугував налобником). Всі ці деталі вузди лежали “черенком“ догори, як показано на реконструкції Б.М. Мозолевського. Ці нащічники були відлиті за однією формою та скеровані загостреними кінцями в один бік, а саме до храпу коня. Вважаємо за доцільне при реконструкції вуздечок всі парні крилоподібні нащічники, у яких кінці скеровані урізнобіч, розмістити загнутими кінцями назустріч один одному, тобто до храпу коня. Для доказу цього положення приводимо зображення розправлених та складених крил степового орла, як це вони природно роблять [Танк, 2004, с. 146-147, рис. 104-105]. Таке їх положення на вуздечці цілком закономірне, оскільки античні ювеліри досконало знали анатомію не тільки людини або тварин, а також і птахів, що видно по зображенням одного з різновидів сокола [Мозолевський, 1979, с. 86, 89, рис. 66, 77 б] на верхньому і середньому ярусах пекторалі (рис. 6). Крім того, вони за абрисом окреслювали شوку нижньої щелепи коня.

Наводимо неповну таблицю скіфських пам'яток, де були знайдені крилоподібні нащічники (рис. 7). Згідно з приведеними у ній даними, в одних курганах ці прикраси були разом з пластинчастим налобником (Перша Завадська Могила, Велика Цимбалка, Товста Могила, Солоха, І Вовківецький курган), у інших – з нахрапником у вигляді протоми орлиноголового грифона (курган № 4 в уроч. Носаки, Чмирева Могила). В Бердянському кургані крилоподібні нащічники знайдені у поєднанні і з пластинчастим налобником, і з нахрапником у вигляді протоми лосеняти (?).

Відносно розміщення крилоподібних нащічників на реконструкціях вузди. З нашої точки зору, вони правильно розміщені на реконструкціях з курганів: Перша Завадська Могила [Мозолевский, 19880, с. 91], Бердянський (реконструкція виставлена в експозиції Музею історичних коштовностей України, зал № 2, вітрина № 10), Чмирева Могила [Ильинская, Тереножкин, 1983, рис. на с. 151]. Для інших, у світлі вищевикладеного, пропонуємо зробити правки або доповнення. Це стосується вуздечкових наборів із курганів Солоха [Манцевич, 1987, с. 14, 42, рис. на с. 40-41], № 4 в уроч. Носаки (рис. 8), І Вовківецький [Ильинская, 1968, с. 113, 124], № 2 поблизу с. Вовківці [Ильинская, 1968, с. 128] (рис. 9), а також Велика Цимбалка [L'art scythe, 1986, Fig. 144, 147] і Товста Могила [Мозолевський, 1979, с. 35] (рис. 10).

Загальні висновки.

У процесі вивчення срібної з позолотою вузди коня № 3 з кінської могили № 1 (Північної) в кургані Товста Могила проведено реставрацію усіх елементів прикрас з відновленням їх форми за аналогічним зразком.

При пошуку у науковій літературі та архіві даних про місце знаходження крилоподібних нащічників у скіфських похованнях встановлено дійсне їх розташування в кургані Товста Могила та в інших скіфських пам'ятках з подібними прикрасами.

З'ясовано, що обидва набори (з Товстої Могили і Великої Цимбалки) виготовлені в одній техніці, ймовірно за однією матрицею, в одній ювелірній майстерні (найвірогідніше у Пантикапеї), та в один час – другій чверті IV ст. до н.е. [Полин, 2014, с. 279-280]. До цього часу відноситься і Чмирева Могила, де у кінській могилі знайдено золоте покриття дерев'яної основи крилоподібних нащічників та срібного нахрапника у вигляді орлиноголового грифона. Така техніка виготовлення невідома в курганах Скіфії пізніше середини IV ст. до н.е. [Полин, 2014, с. 284].

Висунуто припущення, що зображені на пластинах набору персонажі пов'язані з еллінською версією легенди про походження скіфів.

На основі проведеного аналізу запропоновано реконструкцію даного вуздечкового набору для подальшого експонування в музеї.

ПРИМІТКИ

Акт прийому матеріалів розкопок на постійне зберігання від Інституту археології АН УРСР (від 26.05.1972 р.)

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов. – Прага-Ленинград, 1966. – 120 с., 331 табл.

Безсонова С.С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи // Археологія. – 1977. – №23. – С. 13 – 20.

Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки (предварительная публикация) – К., 1977.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чередниченко Н.Н. Бердянский курган // РА. – 1994. – № 3. – С. 35 – 41.

Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. – К., 2012. – 730 с.

Геродот. Історія в 9-ти кн. / переклад з давньогрецької А.О. Білецького. – Харків, 2006. – 575 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К., 1968. – 267 с.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н.э. – К., 1983. – 380 с.

Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. – Вып. I. – СПб, 1866.

Кун М.А. Легенди і міфи Стародавньої Греції. – Тернопіль, 1993.

Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. – Л., 1987. – 143 с.

Міфи давньої Греції [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://supermif.com/greki/greki_EE/Ekhidna_.html

Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979. – 250 с.

Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. – К., 2005. – 600 с.

Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972-1975 гг.) // Скифия и Кавказ. – К., 1980.

Полин С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н.э. на Херсонщине. – К., 2014. – 774 с.

Танк В. Анатомия животных для художников. – М., 2004. – С. 146-147

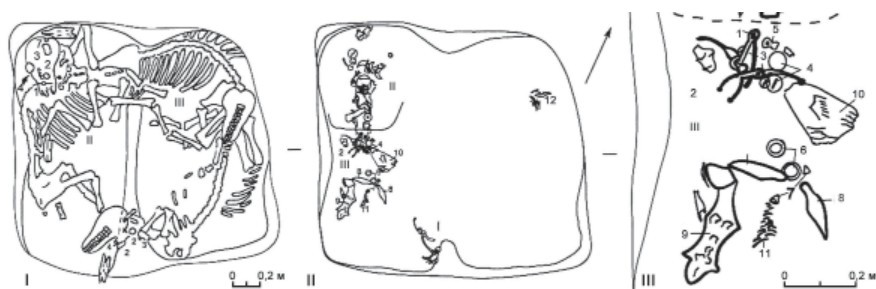
Чередниченко М.М., Мурзін В.Ю. Основні результати дослідження Бердянського кургану // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 72-73.

L'art scythe. Les antiquites scythes milieu du VIIe – IIIe sicele avant notre ere. – Leningrad, 1986. – 183 s.

Рис. 1.

Набір вуздечкових прикрас коня № 3 з кінської могили № 1 (Північної) в кургані Товста Могила до реставрації
 1-2 – ворворки; 3-4 – пластини із зображенням голови Геракла;
 5-6 – пластини із зображенням голови юнака;
 7-8 – пластини із зображенням дев'ятипелюсткової розетки;
 9-10 – крилоподібні нащічники; 11 – пластинчастий налобник.

Рис. 2.

Кінська могила № 1 (Північна) в кургані Товста Могила з вуздечковими наборами, розміщеними на дні поховання під скелетом коня № 2.

I. Загальний план могили з кістяками коней №№ 1-3 (вигляд зверху)

II. План могили по дну з місцем розташування нагрудних прикрас коня № 2 і вуздечкового набору коня № 3:

I – вудила з псаліями коня № 1; II – нагрудні прикраси коня № 2;

III – вуздечковий набір коня № 3; 12 – залишки хвоста коня № 1.

III. Розташування компонентів вуздечки коня № 3 на дні могили:
 1 – вудила; 2 – псалії; 3 – пластини із зображенням дев'ятипелюсткової розетки; 4 – пластини із зображенням голови юнака; 5 – пряжка для повода;
 6 – пластини із зображенням голови Геракла; 7 – ворворки;
 8 – крилоподібні нащічники; 9 – пластинчастий налобник;
 10 – шкіряні і дерев'яні залишки сідла; 11 – залишки хвоста коня № 2.

Рис. 3.
Реконструкція вузди коня № 3 згідно зі схемою первісного розташування прикрас у могилі

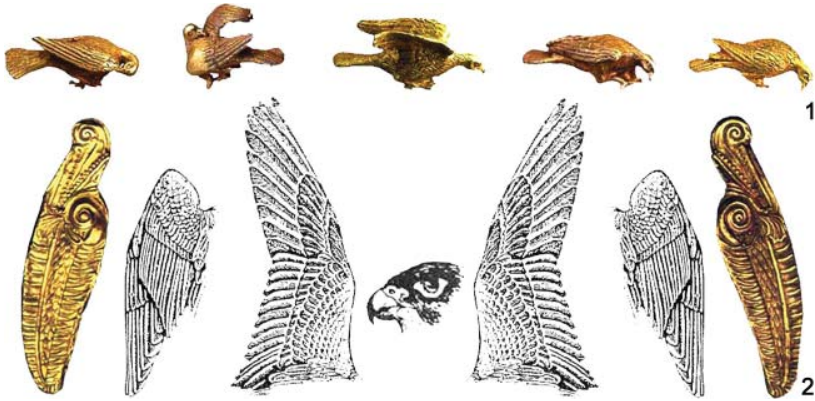
Рис. 4.
Сюжети за еллінською легендою про походження скіфів.
1 – зображення велетня Геріона, з яким бився Геракл; 2 – пластинчастий налобник із I Вовківцевого кургану (1897-1898 рр.) із зображенням сцени боротьби Геракла з двоголовим псом Орфом; 3 – пластина із зображенням голови Геракла (Товста Могила); 4 – лев із левицею на природі (для порівняння з шоломом із лев'ячої голови у Геракла); 5 – пластина із зображенням голови Скіфа – молодшого сина Геракла (Товста Могила); 6 – пластина із зображенням сцени боротьби Геракла з Орфом (Бабина Могила).

Рис. 5.

Реконструкція пластинчастого налобника із Товстої Могили за аналогією із кургану Велика Цимбалка

1 – золотий налобник із Великої Цимбалки; 2 – фото верхньої частини налобника з Товстої Могили з місця розкопок; 3 – вигляд налобника із Товстої Могили після накладення на аналогію із кургану Велика Цимбалка у процесі реставрації; 4-5 – фрагмент налобника із зображенням Східни з Товстої Могили до і після реставрації

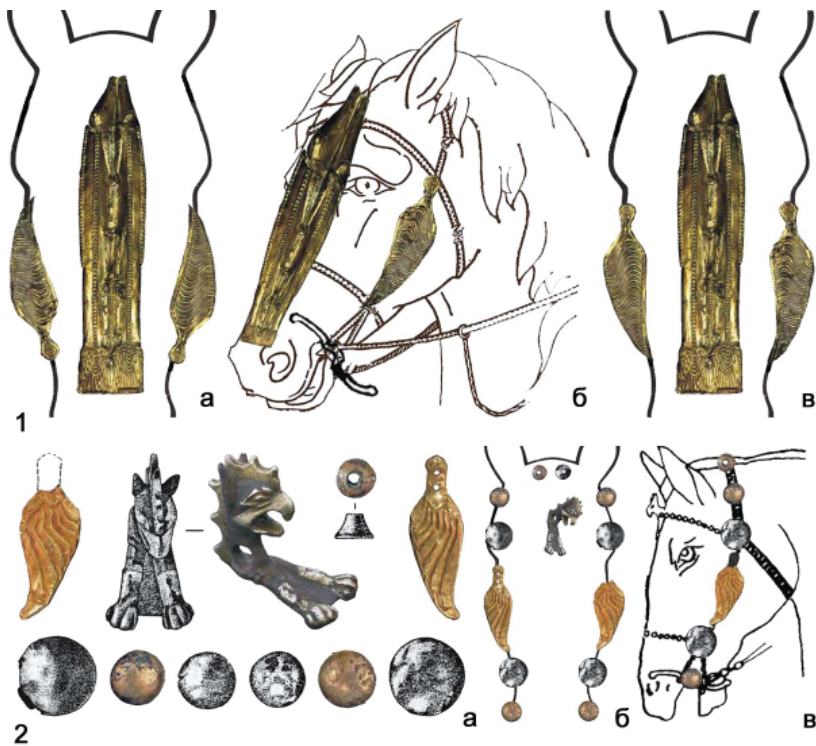

Рис. 6.
Зображення хижих птахів з розправленими та складеними крилами
1 – зображення одного із різновидів сокола на верхньому і середньому ярусах пекторалі з Товстої Могили;
2 – зображення положення крил у степового орла

Видовий набір	Назва	Розмір (см)	Написки	Розмір (см)	Видовий набір	Назва	Розмір (см)	Написки	Розмір (см)
Періла Товстої Могили (II – 4,5 м) Середина – третя чверть V ст. до н.е. (Лісов 2014: 197)					I Полювничий курган (1897-1898 рр.) (II 13,5 м) 2-а чверть IV ст. до н.е. (не пізніше середини IV ст. до н.е.) (Лісов 2014: 288)				
Клн № 1 (II); Клн № 2 (II);		400 x 60-153		130 x 60			L – 380		160 x 62
		130 x 60 (у вигляді крила птаха, подібний знахідкою клн № 1)		наліццями у вигляді стовпа та крила	Березинський курган (II – 8,4 м) Кінець I-ї – початок 2-ї чверті IV ст. до н.е. (300-370 рр. до н.е.) (Лісов 2014: 266)				
Велика Пам'ятка (II – 15 м) Друга чверть IV ст. до н.е. (не пізніше 350 р. до н.е.) (Лісов 2014: 280)					Курган № 4 у уроч. Носки (II – 8 м) Початок 1-ї чверті IV ст. до н.е. (Лісов 2014: 257)				
		L – 414		L – 176, 182		Клн № 2 (II, III);	нахилених у вигляді голови асоцетив? (с)		135-154 x 40-45
							428 x 43-93		135-154 x 40-45
Товста Могила (II – 8,6 м) Середина – початок 1-ї чверті IV ст. до н.е. (не пізніше 350 р. до н.е.) (Лісов 2014: 274)					Курган № 4 у уроч. Носки (II – 8 м) Початок 1-ї чверті IV ст. до н.е. (Лісов 2014: 257)				
		L – 414		180 x 50			Нахилених (с) у вигляді ортогонального графіка		90 x 35
Слобока (II – 18 м) Перше – початок 2-ї чверті IV ст. до н.е. (Лісов 2014: 244)					Чирява Могила (II – до 6 м) 2-а чверть IV ст. до н.е. (не пізніше 350 р. до н.е.) (Лісов 2014: 284-285)				
		Підневний клн (1, с); 388 x 80		Підневний клн; 195 x 53 (с, с); 195 x 51 (с, с); Підневний клн; 198 x 53 (с, с); 204 x 53 (с, с)			Нахилених (с) у вигляді ортогонального графіка		???

Умовні позначення: д – дерево; л – залізо; с – срібло

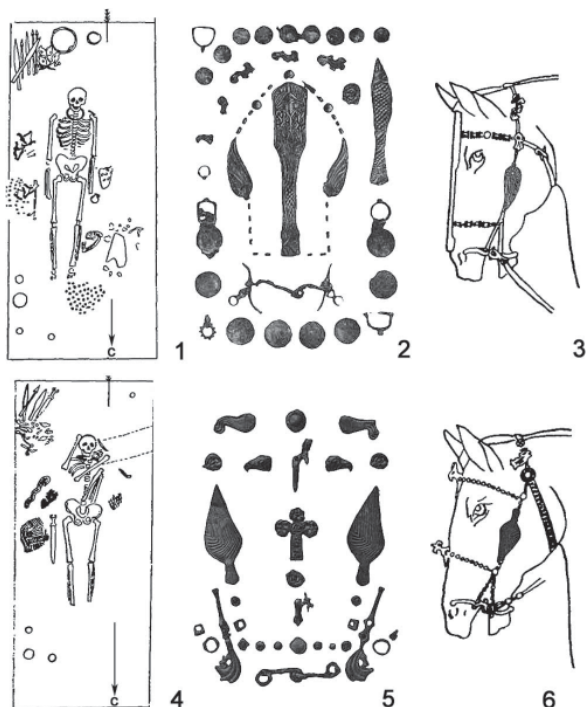
Рис. 7.
Скіфські курганні пам'ятки із крилоподібними наліццями

Рис. 8.

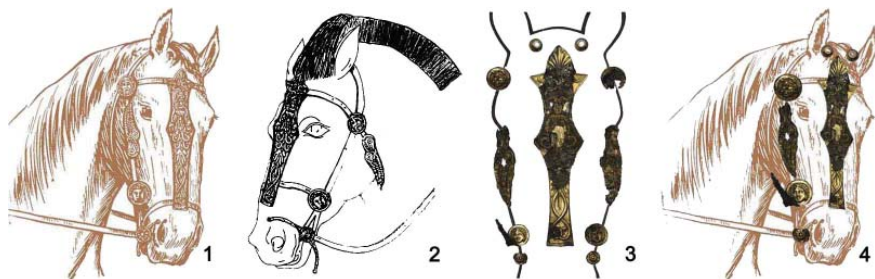
Запропоновані реконструкції вуздеккових наборів з крилоподібними нащічниками
1 – Солоха; 2 – № 4 в уроч. Носаки (а – за публікацією; б-в – авторів статті)

Рис. 9.

Запропоновані реконструкції вузdechових наборів з крилоподібними нащичниками (продовження)
 1-3 – I Вовківецький курган; 4-6 – курган № 2 поблизу с. Вовківці
 (1, 4 – плани поховань; 2, 5 – реконструкції за В.А. Іллінською;
 3, 6 – реконструкції авторів статті).

Рис. 10.

Реконструкції вузdechових наборів із Товстої Могили
 1 – за Б.М. Мозолевським; 2 – за С.В. Поліним; 3-4 – авторів статті